

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شهرهای تاریخی در

سرزمین های اسلام

مجموعه مقالات پژوهشی دانشجویان دکتری شهرسازی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین

به مناسبت برگزاری مجمع جهانی شهر اسلامی

با همکاری سازمان نوسازی و بهسازی شهر قزوین و دانشگاه آزاد اسلامی قزوین

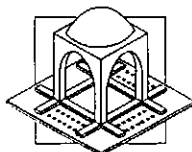
زیر نظر: دکتر حسین سلطان زاده

(دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی)

پدید آورندگان:

حسین سلطان زاده، میلاد همافر، رابعه رحیمی، نرجس فاطمی،

مهرنوش حسن زاده، فائزه مهری

انتشارات چهارطاق

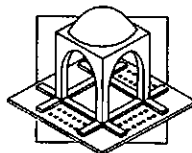
تهران، ۱۳۹۲

شابک	: ۱۲۰۰۰۰ ریال: 978-600-92992-5-6
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۱۷۴۴۰
عنوان و نام پدیدآور	: شهرهای تاریخی در سرزمین‌های اسلامی: مجموعه مقالات پژوهشی دانشجویان دکتری شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین/ زیرنظر حسین سلطان‌زاده: پدیدآورندگان حسین سلطان‌زاده ... [و دیگران].
مشخصات نشر	: تهران: چهارطاق، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۱۱۲ص: مصور، جدول، نمودار.
یادداشت	: به مناسبت برگزاری مجمع جهانی شهر اسلامی.
یادداشت	: پدیدآورندگان حسین سلطان‌زاده، میلاد همافر، رابعه رحیمی، نرجس فاطمی، مهنوش حسن‌زاده، فاتمه مهری.
موضوع	: شهرها و شهرستان‌های باستانی — کشورهای اسلامی — مقاله‌ها و خطابه‌ها
موضوع	: شهرها و شهرستان‌های باستانی — مقاله‌ها و خطابه‌ها
موضوع	: شهرسازی کشورهای اسلامی — تاریخ — مقاله‌ها و خطابه‌ها
رده‌بندی دیویی	: ۳۰۷/۷۶۰۹۷۶۶۷۱
رده‌بندی کنگره	: ۹۱۳۹۲ ش/ ۱۱۴ HT
شناسه افزوده	: سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۳۵ -
شناسه افزوده	: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین
وضعیت فهرست نویسی	: فیا

عنوان کتاب	: شهرهای تاریخی در سرزمین‌های اسلامی
زیرنظر	: دکتر حسین سلطان‌زاده
ناشر	: انتشارات چهارطاق
طرح جلد و صفحه آرایی	: با همکاری مهنوش حسن‌زاده
ویراستار	: با همکاری مهنوش حسن‌زاده
لیتوگرافی	: طاووس رایانه
چاپ و صحافی	: معراج
سال انتشار	: ۱۳۹۲
نوبت چاپ	: اول، ۱۳۹۲
شمارگان	: ۱۲۰۰ نسخه
قیمت	: ۱۲۰۰۰۰ ریال
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۹۹۲-۵-۶

مسئولیت مقالات بر عهده نویسندگان است

• کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است •

انتشارات چهارطاق

مرکز بخش: انتشارات پیام

تهران، خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، پلاک ۳۱۶، تلفن: ۶۶۴۰۹۵۳۱ - ۶۶۴۶۸۳۵۱

فهرست مطالب:

۵	 مقدمه
۷	 تهیه‌ی الگو از ساختار شهرهای سنتی اسلامی / نزار الضیاد / ترجمه دکتر حسین سلطان‌زاده
۱۷	 بازشناسی نقش متغیرهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بر ساخت کالبدی شهر دمشق / میلاد همافر
۳۸	 بازشناسی بارزه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شکل شهر (مطالعه موردی استانبول) / رابعه رحیمی
۵۶	 کنکاشی در سیر تطور کالبدی شهر قاهره در دوره اسلامی / نرجس فاطمی
۷۳	 ساختار و فرم شهر تونس در طول تاریخ / مهرنوش حسن‌زاده
۹۵	 تاریخ و شکل‌گیری فاس / فائزه مهری

به نام پروردگار

مقدمه

پیشینه برخی از سکونتگاه‌هایی که در منطقه ایران و بین‌النهرین آن‌ها را می‌توان فراتر از یک روستای ساده به شمار آورد، به حدود شش تا هفت هزار سال پیش می‌رسد. وجود نهادها و مراکز فرهنگی، اداری و در مواردی حکومتی و همچنین اشتغال به برخی فعالیت‌های غیر کشاورزی مانند تولید صنایع دستی و به ویژه اشتغال به بازرگانی و فعالیت‌های خدماتی به طور معمول از پدیده‌هایی به شمار می‌آیند که یک سکونتگاه و جامعه شهری را از سکونتگاه و جامعه روستایی می‌تواند متمایز کند. شهرهای نخستین غالباً در نواحی جغرافیایی مناسب که دسترسی به منابع آب کافی و همچنین امکان بهره‌بردن از زمین‌های کشاورزی وجود داشته، شکل می‌گرفتند. فعالیت‌ها و نهادهایی که به تدریج موجب پیدایش شهرها شدند، شکل‌گیری فضاها و بناهایی خاص خود را نیز در پی داشتند، که از آن جمله می‌توان معابد، قلعه‌ها و کاخ‌ها را نام برد. افزون بر این برای حفاظت از شهرهای نسبتاً بزرگ و مهمی که در معرض حمله احتمالی همسایگان خود یا مهاجمان کوچ‌گر قرار داشتند، حصار، برج و سایر عناصر دفاعی ساخته شد و این عناصر به تدریج به عنوان نشانه‌های کالبدی شهر در دنیای کهن شناخته شدند و تا حدود دو قرن پیش نیز در بسیاری از مناطق جهان نشانه‌ای از یک شهر به شمار می‌آمدند.

عوامل و پدیده‌های موثر در شکل‌گیری شهرها بسیار متنوع هستند، اما در یک طبقه‌بندی بسیار کلی می‌توان آن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد. نخست عوامل مادی و محیطی که شامل ویژگی‌های محیط طبیعی و جغرافیایی، مصالح و فنون ساخت، کارکرد اصلی و کارکردهای جنبی شهر، شیوه معیشت، سرمایه و دارایی موجود در شهر و تمکن مالی شهروندان و شمار آنان و مانند آن می‌شود. دوم، عوامل فرهنگی و انسانی هستند که شامل پدیده‌هایی مانند پیشینه تاریخی، سنت‌های شهرنشینی، نظام اداری و حکومتی، فرهنگ، اعتقادات و باورها، سبک زندگی و الگوهای رفتاری می‌باشد. اعتقادات و باورها نقش مستقیمی بر شکل‌گیری برخی فضاهای آیینی و عمومی و چگونگی استقرار آن‌ها در شهر داشت.

اسلام به عنوان یک دین الهی و دارای کتاب که به طور مستقیم و غیر مستقیم رهنمودهایی گسترده در همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی دارد، نقش مهمی در شکل‌گیری شهرها داشته است. مسجد جامع به طور معمول در هر شهر در مرکز شهر و غالباً در کنار مهم‌ترین راه شهر که بازار اصلی بود، پدید می‌آمد و همه محله‌های شهر کما بیش از طریق بازار به آن دسترسی داشتند. افزون بر آن شماری مسجد ناحیه‌ای، محله‌ای و همسایگی متناسب با وسعت و شمار جمعیت یک شهر در سطح سکونتگاه به صورتی متناسب با پراکندگی جمعیت و استقرار محله‌ها پدید می‌آمد. رابطه بین محله‌ها با یکدیگر و با بازار و مسجد جامع از الگوی کمابیش معینی پیروی می‌کرد، اما در ضمن وجود ویژگی‌های سرزمینی و سنت‌های محلی و بومی و همچنین کارکرد اصلی شهر و پدیده‌های دیگر سبب می‌شد که افزون بر الگوی اصلی حاکم بر شکل‌گیری شهرهای اسلامی، الگوهای محلی نیز شکل‌گیرد که شناخت این الگوها می‌تواند ابعاد گوناگون تأثیر اسلام را بر شکل شهرها در سرزمین‌های گوناگون نشان دهد.

به نظر می‌رسد که مطالعات کافی درباره شهرهای سرزمین‌های اسلامی در ایران صورت نگرفته است و لازم است فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی متعدد و متنوعی در این زمینه انجام شود تا بازتاب فرهنگ اسلامی بر شکل، عناصر و روابط بین فضاها به درستی مورد بررسی قرارگیرد.

مقاله نخست این مجموعه ترجمه‌ای از چگونگی بررسی دو شهر کهن اسلامی است که حدود پانزده سال پیش منتشر شده بود و در دسترس پژوهشگران قرار نداشت و پنج مقاله دیگر حاصل یک بررسی ساده پژوهشی به عنوان بخشی از یک تمرین کلاسی در درس شهرسازی اسلامی با راهنمایی اینجانب در مقطع دکتری شهرسازی در طول یک ترم آموزشی (ترم دوم ۹۱-۹۲) در دانشگاه آزاد اسلامی قزوین است که توسط دانشجویان انجام شده است و با توجه به محدودیت زمانی و محدودیت در دسترسی به منابع به صورتی مقدماتی اما نسبتاً مناسب انجام شده است و هرکدام از آنها می‌تواند به شکل یک پایان‌نامه بعدها توسعه یابد و ابعاد گوناگون شکل و زندگی شهری در شهرهای اسلامی را مورد بررسی قرار دهد.

لازم است نخست از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر موسی‌خانی ریاست محترم دانشگاه آزاد اسلامی قزوین که همیشه از توسعه کیفی فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی حمایت کرده‌اند و با توجه به این حمایت‌ها امکان انتشار این آثار و برخی کارهای دیگر فراهم شده است، سپاس‌گزاری شود. همچنین از شهردار محترم قزوین، جناب آقای مهندس نصرتی و جناب آقای مهندس علیرضا خزائلی، مدیر عامل سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری قزوین که از انتشار این اثر به مناسبت برگزاری مجمع جهانی شهر اسلامی در قزوین، حمایت کرده‌اند، سپاس‌گزاری می‌شود. از دانشجویان محترم که بخشی از تمرین خود را به صورت یک مقاله تدوین کرده‌اند و از سرکار خانم مهندس حسن‌زاده که ویرایش و سازماندهی نهایی مقاله‌ها را انجام داده‌اند، هم سپاس‌گزاری می‌شود.

حسین سلطان‌زاده

رئیس دانشکده معماری و شهرسازی
دانشگاه آزاد اسلامی قزوین

تهیه‌ی الگو از ساختار شهرهای سنتی اسلامی*

نزار الصیاد**

ترجمه: دکتر حسین سلطان‌زاده***

مقدمه‌ی مترجم

اطلاعات موجود درباره‌ی ساختار شهرهای اسلامی، به‌ویژه نخستین شهرهایی که مسلمانان فتح کردند یا ساختند، بسیار اندک است چنان‌که در موارد بسیاری نمی‌توان به الگوی حاکم بر نحوه‌ی شکل‌گیری عناصر و مناسبات بین آن‌ها به سادگی پی برد. نزار الصیاد در این بررسی، سعی کرده است تا با بهره‌گیری از منابع تاریخی و استفاده از نمونه‌ی مشابه و الگوسازی با رایانه به این روش دست یابد. در این مقاله ساختار کالبدی شهرهای دمشق و قاهره و تأثیر الگوهای پیشین و اسلامی در شکل‌گیری آن‌ها بررسی شده است.

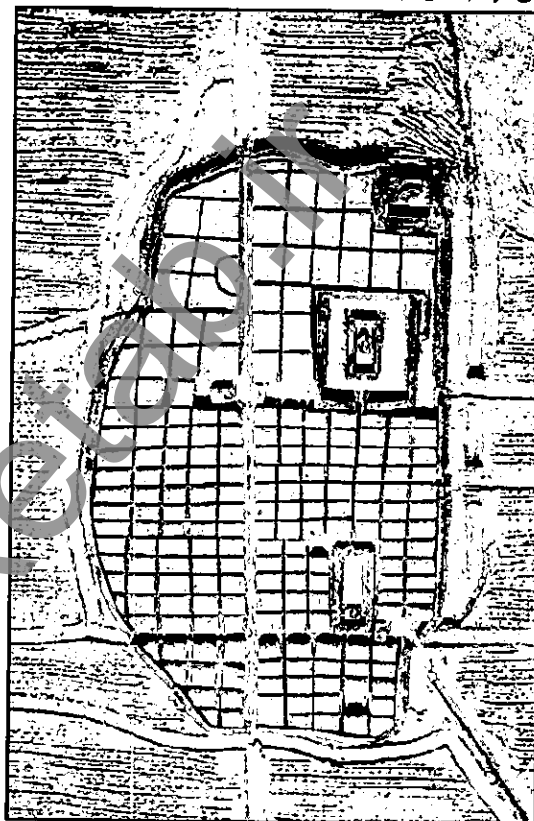
شهرهای اسلامی موضوع بسیاری از مطالعات، در چند دهه‌ی گذشته بوده است. این شهرها معمولاً به عنوان شهرهایی اندام‌وار، بدون نظم و قاعده، با معابری پریپیچ و خم، بدون میدان‌های شکل‌یافته و طراحی شده، بدون توجه به هندسه و با نفی قواعد شهری معرفی شده‌اند. در حالی که ممکن است این وصف درباره‌ی بعضی از شهرهای اسلامی منصفانه باشد، اما تا زمانی که آن را در یک زمینه‌ی وسیع‌تر تاریخی بررسی نکرده‌ایم، نمی‌توان این نکات را تصدیق کرد. برای مثال، کوشش برای بازسازی شکل نخستین بعضی از شهرهای شناخته شده‌ی شطرنجی‌شکل عربی - اسلامی، امکان‌پذیر است. شهرهای شطرنجی‌شکل مانند دمشق که شکل اصلی آن‌ها به پیشینه‌های یونانی - رومی وابسته است و شهرهای طراحی شده‌ای مانند قاهره که به عنوان فضایی مسکونی با شبکه‌ی منظم هندسی‌شکل برای خلیفه‌ی جدید و همراهان او ساخته شد، مثال‌های خوبی برای روند دگرگونی و تغییر شکل شهرهای اسلامی‌اند.

مورخان معماری برای بازسازی شکل نخستین این شهرها، با توجه به فقدان اطلاعات دقیق باستان‌شناسی، باید به وصف‌هایی که در متون تاریخی آمده است، توجه کنند. منابع تاریخی عرب در دوران پیشرفت اسلام نوشته شده است، به عنوان غنی‌ترین منابع تاریخ شهرسازی اسلامی است. برای دستیابی به اهداف این مقاله، من تقریباً به‌طور کامل به این منابع تکیه کرده‌ام تا بازسازی‌های متعدد مصوری از قاهره و دمشق، در مراحل ابتدایی توسعه‌ی این دو شهر را ترسیم کنم. ابتدا به شکل قدیمی زمین، اتصال و نمودارهای مکانی به عنوان روش تحلیل پیوند میان کاربری‌های زمین، الگوهای فعالیت و تسهیلات نهادی، تکیه خواهیم کرد.

از نمونه‌های از گِل ساخته شده نیز برای تحلیل پیوندهای میان فضاهای پر و خالی، طرح‌های کالبدی و شکل‌های ارتباطات (رفت و آمد)، استفاده می‌شود. شبیه‌سازی‌های رایانه‌ای با بهره‌گیری از فنون پیشرفته‌ی نقاشی متحرک نیز، به کار گرفته می‌شوند تا بازسازی‌های جایگزین این دو شهر را ارائه و فرآیندهای تغییرات را نشان دهند.

دمشق

شهر دمشق در طول تاریخ خود توسعه یافته است. نخستین اشاره به این شهر متعلق به هنگامی است که پایتخت پادشاهی کوچک سلسله آرامی در قرن یازده پیش از میلاد بود. غلبه‌ی اسکندر بزرگ بر دمشق در ۳۳۳ ق. م واقعه‌ی مهمی برای شکل شهری دمشق بود. ویژگی‌های نقشه‌ی شهر، از جمله معبد ژوپیتر، آگورا^۱، یک شبکه‌ی چهارخانه‌ای متحدالشکل و بلوک‌های کوچک خانه‌ها در قطعاتی با اندازه‌ی معین بود (شکل ۱).

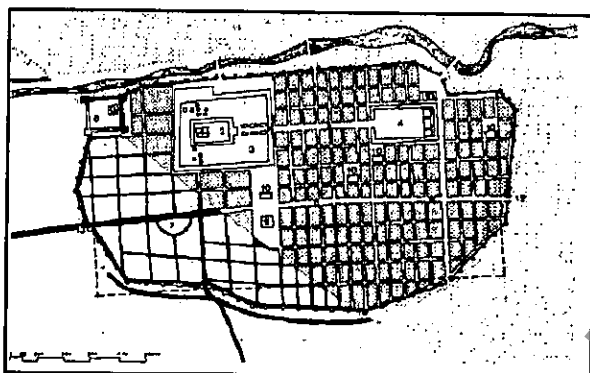
۱. نمونه‌ی شبیه‌سازی شده‌ی دمشق پیش از پیروزی مسلمانان

سپس دمشق در قرن اول پیش از میلاد، زیر فرمان حکومت روم درآمد و در آغاز قرن دوم پس از میلاد در دوران آدریانوس، امپراتور روم، به مقام یک مادرشهر^۲ ارتقا یافت. از ویژگی‌های طرح رومی شهر، وجود دو خیابان سرپوشیده بود. نخستین خیابان سرپوشیده با چندین طاق رومی از شرق به غرب شهر کشیده شده بود مانند فضای دکومانوس^۳ در شهرهای رومی. دومین خیابان، جاده‌ای قدیمی بود که معابد و آگورا (که به یک فوروم^۴ تغییر شکل یافته بود) را به یک‌دیگر متصل می‌کرد. یک کاستروم^۵ نیز در گوشه‌ی شمال شرقی شهر ساخته شده بود. رومی‌ها شهر را به شکل مستطیلی درآوردند که ابعاد آن ۷۰۰×۵۰۰ فوت (تقریباً ۲۳۳×۱۶۶ متر) بود. شهر با یک دیوار دفاعی (بارو)، دارای هفت دروازه،

محصور شده بود که عبارتند از: دروازه‌ی شرقی، الجابیه به سوی غرب، سه دروازه به سوی شمال که شامل دروازه‌ی توماس در شمال شرقی، و دو دروازه به سوی جنوب بود (شکل‌های ۲ و ۳).

۲. شکل بازسازی شده رایانه‌ای دمشق در پیش از اسلام

۳. نقشه‌ی رومی دمشق در آغاز قرن هفتم میلادی پیش از تصرف مسلمانان (براساس سواژه، الیسف و مورخان غرب)
الف. معبد ژوپیتر که به کلیسای سنت جان تبدیل شد. ب. تمس ج (برونوس) دکان‌هایی که اضافه شده‌اند. د. آگورا که با تعدادی دکان به فوروم تبدیل شد. ه. معبر سرپوشیده و دکومانوس که بعد مستقیم خوانده شد. ز. تئاتر که به انبار تبدیل شد. ح. کاستروم (ط. قصر رومی ی). کلیسای رومی ک. دروازه‌ی توماس ل. دروازه‌ی شرقی م. دروازه‌ی جابیه

در ۳۹۵ میلادی، دمشق به صورت بخشی از امپراتوری روم شرقی درآمد، و کلیسا به عنوان نوعی بنا در شهر مطرح شد. معبد ژوپیتر که تا آن زمان متروکه شده بود، بازسازی شد و به صورت یک کلیسا، برای وقف سنت جان بپتیسیت، تغییر شکل داده شد. تپه‌های غربی شهر (که بعدها در داخل باروی رومی محصور شد) به علاوه‌ی کاستروم و یک قصر رومی نگاه داشته شدند (شکل ۴).

وقتی که دمشق به دست مسلمانان افتاد، ضعف عمومی مقامات حکومتی، موجب بی‌توجهی به قواعد ساختمانی و تلاشی شدن تدریجی نظم کالبدی شهر شد. اگرچه نظم و فضای معابر مورد بی‌توجهی و تخطی قرار گرفت، اما شبکه‌ی ارتباطی هنوز قابل مشاهده و از لحاظ کارکردی قابل استفاده بود. به نظر می‌رسد مسلمانان به سبب نظم شهر خیلی تحت